

τοῖς κυνηγεσίοις». Στις 9 Ἀπριλίου ἐγίνε, ἐπιτέλους, ἡ μεγάλη λειτουργία. Ὁ πατριάρχης μας δὲν ἐμφανίσθηκε. Ἦταν ἄρρωστος ἢ ἔκανε τὸν ἄρρωστο. Ὡστόσο, ἡ θρησκευτικὴ τελετὴ ἦταν καταπληκτικὴ σὲ μεγαλοπρέπεια. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἦταν ὁ Πάπας μὲ περίπου ἑκατὸν ἐξήντα Λατίνους, δηλαδὴ καρδινάλιους, ἐπισκόπους καὶ ἐπιφανεῖς ἀντιπροσώπους μοναχικῶν ταγμάτων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἦταν ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ δεσπότης Δημήτριος, οἱ δικοὶ μας ἀρχιερεῖς, (ὁ Βησσαρίων ἦταν γεμᾶτος χαρὰ, ἐνῶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός ἦταν σκυθρωπός), οἱ ἐξωκατάκλητοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ παλατιοῦ καὶ οἱ ἡγούμενοι ποὺ εἶχαν συνοδεύσει στὴν Ἰταλία τὸν πατριάρχη. Οἱ δικοὶ μας ἦταν, βέβαια, πολὺ λιγώτεροι ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Ὡστόσο, ἡ ἐμφάνισή τους μὲ τὰ μεγάλα γένεια καὶ τὸ βλοσυρὸ τους ὕφος, ἦταν ἐπιβλητικὴ. Ὁ μέγας καθεδρικός ναὸς τῆς Φερράρας δέχθηκε τὶς δεήσεις καὶ τοὺς ψαλμούς τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν πιὸ τέλεια ἀκουστικὴ προθυμία, ἐναρμονίζοντας τὶς διαφορετικὲς γλῶσσες, ἴσως καὶ τὰ διαφορετικὰ αἰσθήματα καὶ νοήματα, σ' ἓνα ἐνιαῖο ἠθικὸ σύνολο.

16

Πρὶν ἀπὸ τὴ λειτουργία καὶ τοὺς ψαλμούς διαβάστηκαν, στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Φερράρας, τὸ διάταγμα τοῦ Πάπα ποὺ συγκαλοῦσε τὴν οἰκουμενικὴ σύνοδο, καὶ μιὰ ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου μας· ὁ ἴδιος, ὅπως εἶπαμε, ἦταν ἄρρωστος καὶ ἀπουσίαζε. Ὡστόσο, μὲ τὸ διάταγμα τοῦ Πάπα καὶ τὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο δὲν ἐξασφαλίσθηκε καὶ ἡ οὐσιαστικὴ ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου. Ὁ αὐτοκράτωρ θεωροῦσε ἀναγκαῖο νὰ καταβληθεῖ μιὰ τελευταία προσπάθεια νὰ ρθοῦν στὴ Φερράρα καὶ ἄλλοι Λατῖνοι ἡγεμόνες, καθὼς καὶ οἱ συνοδικοὶ τῆς Βασιλείας. Ὁ Πάπας δέχθηκε νὰ περιμένει τέσσερες μῆνες, προτείνοντας, γιὰ νὰ μὴν πάει χαμένο τὸ διάστημα αὐτὸ τοῦ χρόνου, νὰ γίνουν προκαταρκτικὲς συσκέψεις δικῶν του καὶ δικῶν μας ἱεραρχῶν ἐπάνω στὰ ἐπίμαχα δογματικὰ θέματα. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀποφάσισε φρονιμώτατα, τὶς δικές μας ἀπόψεις, στὶς προκαταρκτικὲς αὐτὲς συζητήσεις, νὰ τὶς διερμηνεύουν ἐπίσημα, ἀφοῦ θὰ συμφωνοῦσαν προηγουμένως μεταξύ τους, δυὸ ἱεράρχες, ὁ Νικαίας Βησσαρίων καὶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, δηλαδὴ ὁ σοφώτερος καὶ πιὸ ἀγνὸς φιλενωτικός, καὶ ὁ ἀγνότερος καὶ πιὸ σοφὸς ἀνθενωτικός. Ὡσπου νὰ περάσουν οἱ τέσσερες μῆνες, θὰ ἔφθανε, ὅπως ὑπολογίζαμε ὅλοι, καὶ ὁ Ρωσίας Ἰσίδωρος μὲ τοὺς δικούς του, κ' ἔτσι ἡ Ἀνατολικὴ ἐκκλησία θάταν ὀλόκληρη παροῦσα.

Ὁ Ἰσίδωρος ἔφθασε στὶς 18 Αὐγούστου. Ἔτσι εἶδα πάλι τὸν

άνθρωπο πού, στὸ ἔτος 1431, τὸν βρῆκα νὰ κάθεται δεξιά ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, ὅταν ὁ τότε ἱερομόναχος Βησσαρίων μὲ παρουσίασε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν φιλόσοφο τοῦ Μυστρᾶ. Ὁ Ρωσίας Ἰσίδωρος ταξίδευε, μὲ τὴ μεγάλη του ἀκολουθία, ἕναν ὀλόκληρο σχεδὸν χρόνο. Ἀπὸ τὴ Μόσχα ξεκίνησε στὶς 8 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1437, δηλαδή δυόμισι μῆνες πρὶν ξεκινήσουμε ἡμεῖς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐνας εὐσυνείδητος γραμματικὸς τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Σουζντάλ Ἀβραάμ πού τ' ὄνομά του τὸ χω πιά ξεχάσει κράτησε μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια ἕνα ταξιδιωτικὸ ἡμερολόγιο, σύντομο καὶ στὰ πιὸ πολλὰ σημεῖα ἀκριβέστατο. Ὁ γραμματικὸς αὐτὸς δὲν εἶχε οὔτε ἴχνος φαντασίας· κ' ἔτσι μνημονεύει μόνο τὰ πραγματικὰ γεγονότα χωρὶς νὰ προσθέτει σχεδὸν καμμιά δική του ἐντύπωση καὶ σκέψη. Ἦταν, ἐπίσης, κάπως ἀδιάφορος γιὰ τὰ δογματικὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα· κ' ἔτσι τὸ ἡμερολόγιο πού ἔγραψε καὶ πού ἐξακολουθοῦσε νὰ τὸ συμπληρώνει ὅσο ἤμαστε στὴ Φερράρα καὶ στὴ Φλωρεντία δὲ λέει οὔτε λέξη γιὰ τὴν οὐσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαπραγματεύσεων πού τὴν περιγραφή τους τὴν εἶχε ἀναλάβει ἕνας ἄλλος Ρῶσος, ὁ ἱερομόναχος Συμεών. Συχνὰ μᾶς διάβαζε ὁ εὐσυνείδητος Ρῶσος γραμματικὸς τὸ ἡμερολόγιό του, καὶ κάποιος φίλος του (ὁ μεταγλωττιστὴς πού εἶχε ἀκολουθήσει τὸν μητροπολίτη Ἰσίδωρο) φρόντιζε νὰ μεταφράζει γιὰ χάρη μας τὴν κάθε φράση πού ἐκεῖνος ἐπέμενε νὰ μᾶς τὴν ἀπαγγέλλει προηγουμένως ρωσικά. Ἡ στριφνὴ καὶ ἀκατάληπτη αὐτὴ γλῶσσα εἶναι γεμάτη σύμφωνα πού κάνουν τὰ φωνήεντα πιὸ πολύτιμα καὶ πιὸ ἐπιθυμητά.

Ὁ μητροπολίτης Ἰσίδωρος, ὅταν ξεκίνησε στὶς 8 Σεπτεμβρίου ἀπὸ τὴ Μόσχα, δὲν εἶχε κατατοπισθεῖ ἀκόμα καλὰ - καλὰ στὰ νέα του καθήκοντα. Δὲν εἶχε παρὰ μόνο πέντε μῆνες στὴ μεγάλη ξένη χώρα πού τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ της τάχθηκε ὡς Ἕλληνα νὰ κατευθύνει πρὸς τὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Μόσχα γιὰ νὰ ρθεῖ στὴν Ἰταλία, βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ περάσει ἀπὸ πολλές ρωσικὲς πόλεις, σταματώντας στὴν καθεμιὰ κάμποσες μέρες ἢ κ' ἑβδομάδες. Φαίνεται ὅτι εἶχε ἀνάγκη νὰ συλλέξει καὶ χρήματα γιὰ τὸ μεγάλο ταξίδι. Ἐτσι ἔκαμε σχεδὸν πέντε μῆνες νὰ διασχίσει τὸ καθ' αὐτὸ ρωσικὸ ἔδαφος. Παντοῦ τὸν ὑποδέχονταν οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ παπάδες μὲ τὰ κερὰ στὸ χέρι, οἱ ἄρχοντες τῶν πόλεων καὶ ὀλόκληρος ὁ λαὸς μὲ σεβασμὸ καὶ εὐλάβεια. Οἱ τιμὲς πού τοῦ ἔγιναν ἦταν μεγάλες. Στὶς 24 Ἰανουαρίου τοῦ 1438 μπῆκε στὴν πρώτη πόλη τῶν Βαλτικῶν χωρῶν. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοδοσία δὲν ἦταν δική του. Τὸ μεγαλύτερο τμῆμα αὐτῆς τῆς βόρειας περιοχῆς ἦταν στὰ χέρια τοῦ Τευτονικοῦ Τάγματος πού

είχε φθάσει ὡς τὴν Πελοπόννησο. Ὡστόσο, κ' οἱ ἀξιωματοῦχοι τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας τὸν ὑποδέχονταν παντοῦ μὲ μεγάλες τιμές. Στὸν εὐσυνείδητο καὶ προσεκτικὸ γραμματικὸ τοῦ ἐπίσκοπου Ἀβραάμ ἔκαμε μεγάλη ἐντύπωση ἓνα μοναστήρι «ἀγίων παρθένων», ὅπου οἱ μοναχὲς φοροῦν ἐνδυμασίες λευκὲς ὡσὰν τὸ χιόνι, ἓνα μαῦρο σκουφάκι μ' ἓνα σταυρὸ μπροστά, ἀλλὰ κ' ἐπάνω ἀπὸ τὸ μαῦρο σκουφὶ πέπλους λευκοὺς ὡσὰν τὸ χιόνι. Στις 4 Φεβρουαρίου, τὴν ἡμέρα ἀκριβῶς τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου, ἔφθασε ὁ μητροπολίτης Ἰσιδώρος μὲ τὴν ἀκολουθία του σὲ μιὰ πόλη ὅπου ὑπάρχει Λατίνος ἀρχιεπίσκοπος καὶ ποὺ ὀνομάζεται Ρίγα. Τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἰσιδώρου τὴν ἀπάρτιζαν περίπου ἑκατὸ ἄνθρωποι, οἱ περισσότεροὶ Ρῶσοι (ἀνάμεσά τους ξεχώριζαν ὁ ἐπίσκοπος Ἀβραάμ, ὁ ἱερομόναχος Συμεών, ὁ ἀρχιμανδρίτης Σεβαστιανός), ἀλλὰ καὶ μερικοὶ Ἕλληνες (ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος καὶ ἄλλοι). Στὴ Ρίγα ἔμεινε ὁ Ἰσιδώρος τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες, δηλαδή ὡς τὶς 5 Μαΐου. Ἐξ ἑβδομάδες πρὶν φύγει ὁ Ἰσιδώρος ἀπὸ τὴ Ρίγα, ξεκίνησαν τ' ἄλογά του καὶ οἱ ἵπποκόμοι διὰ ξηρᾶς. Ὁ Ἰσιδώρος, γιὰ ν' ἀποφύγει ἓνα τόσο κουραστικὸ ταξίδι ποὺ θὰ διαρκοῦσε πολὺ περισσότερο, προτίμησε νὰ μπεῖ μὲ τὴν ἀκολουθία του σ' ἓνα ποταμόπλοιο, νὰ βγεῖ στὴ θάλασσα, νὰ ἐπιβιβασθεῖ ἐκεῖ σ' ἓνα πλοῖο καὶ νὰ φθάσει, συντομεύοντας τὸ χρόνο τοῦ ταξιδιοῦ κατὰ ἕξη ἑβδομάδες, στὴν περίφημη Γερμανικὴ πόλη ποὺ ὀνομάζεται Λυβέκκη· κ' ἔφθασε ἐκεῖ τὴν ἴδια ἡμέρα ποὺ ἔφθαναν καὶ τ' ἄλογά του διὰ ξηρᾶς. Ἄν, ὅμως, συντομεύθηκε ἔτσι ὁ χρόνος τοῦ ταξιδιοῦ καὶ παρατάθηκε ἡ διαμονὴ καὶ ἡ ἀνάπαυση στὴ Ρίγα, μεγαλύτεροι ἔγιναν οἱ κίνδυνοι. Τὶς πρῶτες μέρες ἦταν ἡ θάλασσα καλὴ καὶ ὁ ἄνεμος εὐνοϊκός. Μιὰ νύχτα, ὅμως, σηκώθηκε ξαφνικὰ — ἀκριβῶς τὰ μεσάνυχτα — ἓνα φοβερὸ κῦμα, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπικρατοῦσε ἀπόλυτη ἀπνοια. Ἀκόμα καὶ ἡ μέρα ποὺ ξημέρωσε ἦταν μέρα χωρὶς φῶς. Ἦταν σὰ νὰ μὴν εἶχε ξημερώσει κἂν ἡ μέρα ἐκείνη. Τὸ σκοτάδι ἦταν βαθύτατο, τὸ κῦμα φοβερό, καὶ οὔτε ἡ παραμικρὴ πνοὴ ἀνέμου δὲν ἦταν αἰσθητὴ. Οἱ ναυτικοὶ ποὺ ἦταν ὅλοι Γερμανοὶ ἄρχισαν νὰ μουρμουρίζουν καὶ νὰ λένε ὅτι τὸ κακὸ αὐτό, πρωτόφαντο ὅπως ἦταν, δὲ μπορεῖ νὰ σημειώθηκε ἐξ αἰτίας τους, ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειώθηκε ἐξ αἰτίας τῶν «Χριστιανῶν» (ὁ καλὸς μας φίλος, ὁ Ρῶσος γραμματικὸς, ὀνόμαζε «Χριστιανούς» μονάχα ἑμᾶς, δηλαδή ὅσους ἀνήκουμε στὴν Ἀνατολικὴ ἐκκλησία). Καὶ ζήτησαν οἱ Γερμανοὶ ναυτικοὶ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἰσιδώρο νὰ προσευχηθεῖ στὸν Θεό, λέγοντάς του ὅτι θὰ προσευχηθοῦν κι' αὐτοὶ μὲ τὸ δικό τους τρόπο. Τότε ὁ Ἰσιδώρος ἄρχισε ν' ἀναπέμπτει, στὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα, μιὰ προσευχὴ πρὸς τὴν Παναγιά τὴν

Ἐπισημασθέντα ἔχουν ἵσχυρὰ ἐκφραστῆσαι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἁγίου Ἐκκλησιαστικοῦ ἠγεμόνου (ὁ ἁγιώτατος Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Πρῶτος ἐπέλεξε τὸν ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἐπιφανῆ ἱερομόναχον ὡς ἐκτελεστὴν τῆς ἐπισημασθείσης ἐπιθέσεως). Ἐπισημασθέντα ἔχουν ἵσχυρὰ ἐκφραστῆσαι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἁγίου Ἐκκλησιαστικοῦ ἠγεμόνου (ὁ ἁγιώτατος Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Πρῶτος ἐπέλεξε τὸν ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἐπιφανῆ ἱερομόναχον ὡς ἐκτελεστὴν τῆς ἐπισημασθείσης ἐπιθέσεως). Ἐπισημασθέντα ἔχουν ἵσχυρὰ ἐκφραστῆσαι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἁγίου Ἐκκλησιαστικοῦ ἠγεμόνου (ὁ ἁγιώτατος Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Πρῶτος ἐπέλεξε τὸν ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἐπιφανῆ ἱερομόναχον ὡς ἐκτελεστὴν τῆς ἐπισημασθείσης ἐπιθέσεως).

Ἐπισημασθέντα ἔχουν ἵσχυρὰ ἐκφραστῆσαι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἁγίου Ἐκκλησιαστικοῦ ἠγεμόνου (ὁ ἁγιώτατος Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Πρῶτος ἐπέλεξε τὸν ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἐπιφανῆ ἱερομόναχον ὡς ἐκτελεστὴν τῆς ἐπισημασθείσης ἐπιθέσεως). Ἐπισημασθέντα ἔχουν ἵσχυρὰ ἐκφραστῆσαι τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἁγίου Ἐκκλησιαστικοῦ ἠγεμόνου (ὁ ἁγιώτατος Πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Πρῶτος ἐπέλεξε τὸν ἁγίον Ἰωάννην τὸν Ἐπιφανῆ ἱερομόναχον ὡς ἐκτελεστὴν τῆς ἐπισημασθείσης ἐπιθέσεως).

Στις 19 Μαΐου ἀποβιβάσθηκε ὁ Ἰσίδωρος στὴ Λυβέκκη ὅπου τοῦ ἔκαναν μεγάλη ὑποδοχή ὁ δήμαρχος καὶ τὸ συμβούλιο πού διοικοῦσαν τὴν ἐλεύθερη αὐτὴ πόλη. Ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος προσπάθησαν μιὰ μέρα νὰ μᾶς ἐξηγήσουν τί θὰ πεῖ στὴ Γερμανία «ἐλεύθερη» πόλη. Ὁμολογῶ ὅτι δὲν κατάφερα — δὲν εἶχα γνώρισεῖ ἀκόμα τὴ Φλωρεντία — νὰ μᾶς ἀπόλυτα στὸ νόημα. Ὅταν ρώτησα τὸν σοφὸ Γερμανὸ Νικόλαο Κρέμπς (τὸν Κουζάνο, ὅπως τὸν ὀνόμαζαν), διαφωτίσθηκα περισσότερο. Φαίνεται ὅτι ἐκεῖ πάνω, σὲ πολλὲς γερμανικὲς πόλεις, κάποια νέα μορφή δημοκρατίας ἔχει ἀναπτυχθεῖ πού οἱ ἡγεμόνες ὑποχρεώθηκαν νὰ σεβασθοῦν. Χρειάστηκαν σκληροὶ ἀγῶνες γιὰ νὰ χειραφετηθοῦν οἱ πόλεις αὐτὲς ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῶν ἡγεμόνων, κοσμικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα ἦταν τόσο ἰσχυρὸ πού στὶς περισσότερες περιπτώσεις — μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων πού τάχθηκαν συχνὰ μὲ τὸ μέρος τῶν πόλεων — ἔθριάμβευσε. Ἔτσι δημιουργήθηκαν, μέσα στὰ τεῖχη πολλῶν γερμανικῶν πόλεων, δημοκρατίες ἐμπόρων καὶ ἐπαγγελματιῶν χειροτεχνῶν πού ἄρχισαν νὰ διεκδικοῦν, μὲ κριτήριον τὴν ἐργασία καὶ τὴ φιλοτιμία τους, μιὰν εὐγένεια ἰσοδύναμη μὲ τὴν κληρονομικὴ εὐγένεια. Στὴ Λυβέκκη πού ἐγίνε τὸ ἡγετικὸ κέντρο μιᾶς ὁλόκληρης ὁμοσπονδίας ἐλεύθερων ναυτιλιακῶν πόλεων ἔδωσε, στὸ ἔτος 1226, ἓνας μέγας βασιλεὺς τῶν Ἀλαμανῶν, ὁ αὐτοκράτωρ Φρειδερίκος ὁ δεύτερος (*Fridericus secundus*), ὁ πεθερὸς τοῦ Ἰωάννου Δούκα Βατάτζη, τὰ προνόμια τῆς ἐλευθερίας. Χειραφετώντας τὴ Λυβέκκη ἀπὸ τὴν ἐδαφικὴ ἐξουσία τῶν κοσμικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἡγεμόνων, ὀρίζει ὁ Φρειδερίκος, ὡς αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων, ὡς Αὐγουστος, καὶ ὡς βασιλεὺς τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Σικελίας, ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ θὰ ὑπάγεται ἄμεσα — μὲ ἄλλα λόγια, συμβολικὰ — στὴ δική του δικαιοδοσία καὶ ὅτι οἱ καλοὶ τῆς ἔμποροι καὶ ναυτιλευόμενοι θὰ πρέπει, βασισμένοι στὴν ἰσχυρὴ προστασία του, νὰ ὑπολογίζουσι — ὅπου κι' ἂν ταξιδεύουσι, καὶ εἰδικώτερα ἂν τύχει νὰ ναυαγήσουσι — στὴ συνδρομὴ ὄλων ἐκείνων πού ζοῦν σὲ ὅποιοδήποτε σημεῖο τῆς αὐτοκρατορίας (*ubi-cumque per imperium*). Ἡ γῆ τῆς Λυβέκκης θεωρήθηκε ἔτσι ἐλεύθερη, κτῆμα τῶν ἰδίων τῶν κατοίκων τῆς. Οἱ κάτοικοί τῆς — οἱ «burgenses», δηλαδή οἱ πολῖτες — χειραφετήθησαν ἀπὸ κάθε

φρουδαλικό δεσμό. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν Κολωνία, στὴν ἔνδοξη αὐτὴ πόλη ὅπου εἶχε σπεύσει ἄλλοτε ὁ νεαρὸς Ἀδριανὸς ν' ἀναγγεῖλει στὸν Τραϊανὸ ὅτι πέθανε ὁ Νέρβας· τὸ ἴδιο καὶ σ' ἄλλες πόλεις. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βόρμς, στὸ ἔτος 1232, προτίμησαν νὰ πυρπολήσουν τὸ δημαρχεῖο τους παρὰ νὰ τ' ἀφήσουν νὰ πέσει στὰ χέρια ἐκείνου ποὺ διεκδικοῦσε τὴν κληρονομικὴ ἐξουσία στὴν πόλη τους. Μὲ τὴ ρωμαλέα ἠθικὴ ζωὴ πολλῶν Γερμανικῶν πόλεων ἔχει συνδεθεῖ μιὰ ὀλόκληρη ἱστορικὴ ἐποποιία ποὺ ἡμεῖς, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴν Πελοπόννησο, δὲν εἶχαμε οὔτε κἂν φαντασθεῖ ὅτι θάταν δυνατὴ.

Ἡ Λυβέκκη δὲν ἀρκέσθηκε, μάλιστα, στὰ προνόμια ποὺ τῆς ἀναγνώρισε ὁ αὐτοκράτωρ Φρειδερίκος. Προχώρησε σιγὰ - σιγὰ καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία της, πρᾶγμα ποὺ κι' ἄλλες Γερμανικὲς πόλεις μιμήθηκαν. Διαφορετικὸς ἦταν ὁ δρόμος ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Γερμανικὲς αὐτὲς πόλεις, καὶ διαφορετικὸς ὁ δρόμος ποὺ ἀκολούθησαν ἡ Βενετία ἢ ἡ Φλωρεντία. Ἀκόμα καὶ τὸ τέρμα — ἂν εἶναι τέρμα ὅ,τι ἔχει σημειωθεῖ στὶς μέρες μου — εἶναι διαφορετικὸ. Ὡστόσο, σὲ πολλὰ σημεία διασταυρῶνονται ἠθικὰ οἱ πολιτικοὶ ἀγῶνες εἰδικώτερα τῆς Φλωρεντίας μὲ τοὺς ἀγῶνες τῶν ἐλεύθερων κατοίκων τῶν Γερμανικῶν πόλεων. Καὶ μέσ' στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς ἀναπτύχθηκε, παράλληλα μὲ τὸ ἐλεύθερο πολιτικὸ καὶ ἐμπορικὸ πνεῦμα, τὸ πνεῦμα τοῦ ὠραίου. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐνσαρκώθηκε ὄχι μόνο σὲ μεγάλα κτίσματα, ἀλλὰ καὶ στὰ πιὸ παραμικρὰ ἔργα τῆς χειροτεχνίας, στὸ καθετὶ ποὺ εἶναι συνυφασμένο μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ.

Ὁ καλὸς μας φίλος, ὁ Ρῶσος γραμματικὸς, στὸ ἀπλοϊκὸ καὶ ὡστόσο θετικώτατο ἡμερολόγιο ποὺ κρατοῦσε, μιλάει γιὰ ὅσα εἶδε στὴ Λυβέκκη μὲ μεγάλο θαυμασμό. Μιλάει γιὰ τὰ ἔξοχα σπίτια της, γιὰ τοὺς ὠραιότατους κήπους, γιὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν ἐμπορευμάτων, γιὰ τὰ νερὰ ποὺ διοχετεύονται στὴν πόλη — καὶ μάλιστα σὲ κάθε της δρόμο — μὲ σωλῆνες, γιὰ τὰ πολλὰ μοναστήρια, γιὰ τοὺς θαυμαστοὺς ὑδρόμυλους, γιὰ μιὰ Παναγιὰ ποὺ μοιάζει ζωντανὴ καὶ κρατᾶει τὸ θεῖο βρέφος στὴν ἀγκαλιά της, γιὰ ἕναν ἄγγελο ποὺ, μὲ τὸν ἦχο μιᾶς μικρῆς καμπάνας, προβάλλει ξαφνικὰ καὶ τοποθετεῖ ἕνα στέμμα στὴν κεφαλὴ τῆς Παναγιᾶς, καθὼς καὶ γι' ἄλλα θαύματα. Ὁ Ἰσίδωρος μᾶς μίλησε καὶ γιὰ τὸν ἔξοχο ναὸ τῆς Παρθένου Μαρίας ποὺ οἱ δυὸ μπροστινοὶ πανύψηλοι πύργοι του καταλήγουν σὲ ὀξύτατες μύτες, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὠραιότατο δημαρχεῖο ποὺ εἶναι ἡ ἔδρα τοῦ συμβουλίου τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν καὶ ποὺ εἶναι γεμάτο μυτεροὺς πυργίσκους.

Ἀπὸ τὴ Λυβέκκη ξεκίνησε ὁ Ἰσίδωρος, χρησιμοποιώντας τ'

ἀλογά του, στις 13 Ἰουνίου. Καί πέρασε, γιά νά φθάσει στήν Ἰταλία, ἀπό πολλές ἄλλες ὠραῖες καί μεγάλες πόλεις. Πρέπει νά πῶ ὅτι, ἀκούγοντας τίς σχετικές περιγραφές, ἔμεινα κ' ἐγὼ κατάπληκτος. Δέ φανταζόμουν ποτέ ὅτι, στή χώρα τῶν Γερμανῶν, ὑπάρχουν τόσες ὠραῖες πόλεις κ' ἔχει σημειωθεῖ μιὰ τόσο μεγάλη πρόοδος στίς τέχνες καί σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἔκαμαν σ' ὅλους ἡ μεγάλη πόλη πού ὀνομάζεται Μπράουνσβαϊγκ, μιὰ ἄλλη πού τ' ὀνομά τῆς εἶναι Μαγδεμβούργο, καθὼς καί ἡ Λειψία, πού ἀπό τὸ 1409 ἔχει ἓνα σπουδαῖο Πανδιδακτήριο, ἡ Ἐρφούρτη (ὅπου ἡ χειροτεχνία ἔχει φθάσει σὲ μεγάλο ὕψος), ἡ Βαμβέργη, ἡ καλά ὀχυρωμένη ἐλεύθερη Νυρεμβέργη πού τὰ ὠραῖα τῆς σπιτία εἶναι χτισμένα μὲ ὀλόλευκο λιθάρη, τὸ Ἀουγκσβούργο πού θὰ πεῖ «ἡ πόλη τοῦ Αὐγούστου» (τὸ Augustusburg ἔγινε, στή γλῶσσα τοῦ λαοῦ, Augsburg). Ὁ Ρῶσος γραμματικὸς μᾶς εἶπε καί μιὰ περίεργη ἱστορία. Στὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ Βαμβέργη στήν πλούσια Νυρεμβέργη ὑπάρχει μιὰ πόλη ὅπου γεννήθηκε ὁ Πόντιος Πιλάτος. Τ' ὀνομά του — Πόντιος — τῶχει ὁ Πιλάτος ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ πού ὀνομάζεται Πόντ. Ρώττισα τὸν μητροπολίτη Ἰσίδωρο καί μοῦ εἶπε ὅτι πέρασαν πραγματικὰ ἀπὸ μιὰ πολίχνη πού διεκδικεῖ τὴν παράξενη τιμὴ νᾶναι ἡ γενέτειρα τοῦ Πιλάτου, ἀλλὰ ὅτι τ' ὀνομα τῆς πολίχνης εἶναι ἄλλο — ὄχι Πόντ ἢ Πόντεσκ, ὅπως ἔλεγε ὁ γραμματικὸς — εἶναι, ὁμως, τόσο δύσκολο τ' ὀνομα πού δὲν μπόρεσε νά τὸ συγκρατήσῃ.

Στὴ χώρα τῶν Ἀλαμανῶν, στίς Ἀλπεις καί στήν Ἰταλία, δὲν ἔκαμε ὁ Ἰσίδωρος πολυήμερες στάσεις, κ' ἔτσι τὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Λυβέκκη ὡς τὴ Φερράρα τὴν ἐκάλυψε σὲ δυὸ μῆνες καί πέντε μέρες. Ὄταν, στίς 18 Αὐγούστου, μπῆκε στὴ Φερράρα, ἡ ὑποδοχὴ πού τοῦ ἔγινε ἦταν μεγάλη. Μετὰ τοὺς πανηγυρισμοὺς τῆς ὑποδοχῆς ἔσπευσε νά ἰδεῖ ἰδιαίτερα τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη — τὸν εὐεργέτη του πού κατάφερε νά τὸν ἀνεβάσῃ στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Ρωσίας —, τὸν πατριάρχη Ἰωσήφ, τὸν δάσκαλό του τὸν Πλήθωνα, καί τὸν ἐγκάρδιο φίλο του Βησσαρίωνα.

Ὁ Ρῶσος γραμματικὸς ἔγραψε στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι τὴν πιὸ μεγάλη ἐντύπωση, στὴ Φερράρα, τοῦ ἔκαμε ὁ ψηλὸς λίθινος πύργος στήν κεντρικὴ πλατεῖα. Ἐμεινε μ' ἀνοιχτὸ τὸ στόμα, ὅταν εἶδε ὅτι, κάθε φορὰ πού σημαίνει ἡ καμπάνα τοῦ πύργου γιά ν' ἀναγγεῖλει τὴν ὥρα, προβάλλει ξαφνικὰ ἓνας ἄγγελος πού μοιάζει ζωντανὸς καί, ἀφοῦ σαλπίσῃ μὲ τὴ σάλπιγγά του, μπαίνει πάλι μέσα, χρησιμοποιοῦντας μιὰ πορτούλα, καί κρύβεται.

17

Ἡ ἀφιξη τοῦ Ἰσιδώρου ἦταν μιὰ μεγάλη ἐνίσχυση γιά τὸν

Βησσαρίωνα. Ὁ μητροπολίτης Κιέβου (ἢ Μόσχας, ὅπως τὸν ἔλεγαν ἄλλοι) ἦταν, στὴ φιλενωτικὴ του διάθεση, πολὺ πιὸ ἀνεπιφύλακτος κι' ἀπὸ τὸν Νικαίας. Κι' ὁ Πλήθων, ὅσο κι' ἂν ἀγαποῦσε καὶ τοὺς δυὸ πού εἶχαν μαθητεύσει ἄλλοτε κοντά του, εἶχε συχνότερες πιὰ συνεννοήσεις μὲ τὸν παλαιότερο μαθητὴ του, τὸν Ἐφέσου Μάρκο τὸν Εὐγενικό, ἐπιχειρώντας νὰ βρεῖ τρόπο ν' ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικὰ τὴν ἐνισχυμένη φιλενωτικὴ παράταξη. Τοὺς ἀνησύχησε, ἄλλωστε, τοὺς ἀνθενωτικούς τὸ γεγονός ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης πρόσθεσε καὶ τὸν Ἰσίδωρο στοὺς δυὸ ἀρχιερεῖς — τὸν Βησσαρίωνα καὶ τὸν Μάρκο — πού εἶχαν ὀρισθεῖ ὡς ὑπεύθυνοι διερμηνεῖς τῶν Ἑλληνικῶν ἀπόψεων, πράγμα πού ἔφερνε πιὰ τὸν Μάρκο σὲ πολὺ μειονεκτικὴ θέση, καὶ πού ἔδειχνε τὴν ὀριστικὴ ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορος νὰ προχωρήσει ὅπωςδῆποτε στὴν ἔνωση.

Πρὶν φθάσει ὁ Ἰσίδωρος, ὁ Νικαίας Βησσαρίων καὶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος εἶχαν ἐγκαινιάσει τὶς προκαταρκτικὲς δογματικὲς συζητήσεις μὲ τοὺς Λατίνους. Γιὰ νὰ μὴ μποῦν ἀμέσως στὸ μέγα ἐπίμαχο θέμα πού εἶχε δώσει ἄλλοτε τὴ δογματικὴ ἀφορμὴ γιὰ τὸ σχίσμα, δηλαδὴ πρὶν ἐξετάσουν ἂν ἐπιτρέπονται προσθήκες στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως καὶ ἂν ἐκπορεύεται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα μονάχα ἐκ τοῦ Πατρὸς ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (*filioque*), οἱ δικοί μας καὶ οἱ Λατίνοι προτίμησαν νὰ συζητήσουν τὸ δογματικὰ εὐκολώτερο καὶ πιὸ ἀπαλὸ θέμα τοῦ «Πουργατορίου» πού μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε στὰ Ἑλληνικὰ «Καθαρτήριο Πῦρ». Τὶς μέρες ἐκεῖνες εἶχα προχωρήσει ἄρκετὰ στὰ Ἰταλικά καὶ εἶχα ἀρχίσει νὰ διαβάζω τὴ «Θεία Κωμωδία» τοῦ Δάντη. Εἶχα μαγευθεῖ ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ του ὕφος, ἀπὸ τὸν ἀμεμπτο καὶ πρωτότυπο ρυθμὸ τοῦ λόγου του, ἀπὸ τὴ μουσικὴ τῶν στίχων καὶ τὴν ὑποβλητικὴ ἀρμονία πού προκαλοῦν στὴν ἀκοὴ τῆς ψυχῆς οἱ ὁμόηχες καταλήξεις τῶν στίχων ἐκείνων πού συνδυάζονται ἀκουστικὰ μεταξύ τους· εἶχα μαγευθεῖ ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὶς ὑψηλὲς σκέψεις πού χαρακτηρίζουν σχεδὸν κάθε τρίστιχο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποιητικοῦ ἔργου, καθὼς κι' ἀπὸ τ' ἀμέτρητα ἀφηγηματικὰ εὐρήματα πού συνδέονται μὲ τὸν θεῖο καὶ φοβερό του μῦθο. Κυριευμένος ἀπὸ τὴ μαγεία τοῦ λόγου τοῦ Δάντη, δὲ μπορούσα νὰ σκεφθῶ ὡς δυνατὴ καὶ θεμιτὴ τὴν κατάργηση τοῦ δεύτερου μέρους τῆς «Θείας Κωμωδίας». Σ' ὀλόκληρο τὸ δεῦτερο μέρος, ὁ ποιητὴς περιγράφει ὅσα ὡς αὐτόπτης μάρτυς διαπίστωσε ὅτι συντελοῦνται στὸ Καθαρτήριο. Μ' ὅλη τὴ βαθειὰ μου ἀφοσίωση στὴ δική μας ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἔβρισκα ὅτι δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα, προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Δάντη πού ἄρχισα νὰ τὸ θεωρῶ σπουδαιότερο

ἀπὸ τὴν Αἰνειάδα τοῦ Βιργιλίου καὶ ἄξιο νὰ συγκριθεῖ μονάχα μὲ τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, νὰ ἐπιμένουμε στὴν κατάργηση τοῦ Καθαρτηρίου. Ἔτσι ἰκανοποιήθηκα πολὺ ὅταν μοῦ εἶπε μιὰ μέρα ὁ Βησσαρίων ὅτι κι' αὐτὸς ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός δὲ θεωροῦσε τὴ διαφορά μας μὲ τοὺς Δυτικούς, στὸ σημεῖο αὐτό, μεγάλη, κι' ὅτι θὰ βρισκόταν κάποιος τρόπος γιὰ νὰ συνεννοηθοῦμε μαζί τους. Ὡστόσο, κρύωσε πάλι ἡ καρδιά μου ὅταν, σὲ λίγες μέρες, ἔμαθα ὅτι ὁ Μάρκος πῆρε πίσω τὸ λόγο του, ὅτι θεωροῦσε τὴν ἀπόστασὴ μας ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἀκόμα καὶ στὸ θέμα τοῦ Καθαρτηρίου, ἀγεφύρωτη, καὶ ὅτι ἡ γνώμη του αὐτὴ ἐγίνε ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθεῖ μιὰ ἔντονη διαφορά καὶ στοὺς κόλπους τῶν δικῶν μας ἱεραρχῶν καὶ τῶν ἄλλων κοσμικῶν ἀρμοδίων. Ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ Μάρκος ἀναγκάστηκαν νὰ διατυπώσουν ξεχωριστὰ ἐπάνω στὸ θέμα τοῦτο ὑπομνήματα, κ' ἔτσι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη ἄρχισε νὰ σημειώνεται φανερά καὶ χτυπητὰ ἡ διάσπαση στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς δικῆς μας ἐκκλησίας, πρῶγμα πού δὲν ἄρεσε οὔτε σ' αὐτὸν τὸν ἀνθενωτικὸ Σὺλβεστρο Συρόπουλο.

18

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξακολουθοῦσε νὰ μένει ἔξω ἀπὸ τὴ Φερράρα, στὸ μοναστήρι πού εἶχε διαλέξει ὁ ἴδιος ὡς ὄρμητήριον γιὰ τὰ κυνήγια του. Ὡστόσο, ἐρχόταν κάπου - κάπου στὴν πόλη — ἀδημονοῦσε, ἄλλωστε, κι' ὁ Πάπας καὶ τοῦ εἶχε μηνύσει ὅτι πρέπει ἐπιτέλους νὰ προχωρήσουν οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ ν' ἀρχίσουν καὶ οἱ ἀνοιχτὲς συζητήσεις στὴ σύνοδο — καὶ δέχθηκε νὰ διευθύνει ὁ ἴδιος μερικὲς κρίσιμες συσκέψεις τῶν δικῶν μας ἱεραρχῶν καὶ τῶν κοσμικῶν ἀρμοδίων.

Σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς κρίσιμες αὐτὲς συσκέψεις (ὁ πατριάρχης ἦταν ἀδιάθετος καὶ ἀπουσίαζε) συζητήθηκε ἓνα θέμα πού μοιάζει δικονομικό, ἂν καὶ ἦταν ἔμμεσα οὐσιαστικό. Ὁ Ἐφέσου Μάρκος εἶχε μὲ πείσμα ὑποστηρίξει ὅτι τὸ μέγα αἴτιον τοῦ σχίσματος ἔπρεπε νὰ συζητηθεῖ μὲ τοὺς Λατίνους μὲ τὴν ἀκόλουθη σειρά: πρῶτον, ἔπρεπε νὰ ἐξετασθεῖ τὸ βασικὸ θέμα ἀρχῆς, δηλαδὴ ἂν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ προσθέσουμε κάτι σὲ ὅσα ἔχουν δογματικὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ στὸ Σύμβολο, καὶ δεύτερον ἂν εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι ἡ προσθήκη τοῦ «καὶ τοῦ Υἱοῦ». Ὁ Βησσαρίων — καὶ τὴ σύσκεψη αὐτὴ τὴν ἔχει περιγράψει ὁ ἴδιος, πολὺ ἀργότερα, σὲ μιὰ μεγάλη ἐπιστολὴ του πρὸς Ἀλέξιον Λάσκαριν τὸν Φιλανθρωπινὸν ὅπου ἐξετάζει ὀλόκληρο τὸ θέμα «περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος» — ὑποστήριξε ἔντονα τὴν ἀντίθετη ἀποψη, λέγοντας ὅτι εἶναι σκοπιμώτερον ν' ἀρχίσει ἡ συζήτηση μὲ τοὺς Λατίνους ἀπὸ τὴν οὐσίαν τῆς προσθήκης, γιὰτὶ ἂν τὸ θέμα τῆς ἀρχῆς εἶναι γιὰ

μᾶς «ἀσθενέστερον» πρέπει ν' ἀποφύγουμε νὰ νικηθοῦμε σ' αὐτό· ἡ ἥττα μας στὸ πρῶτο θέμα θὰ ἐπηρεάσει τὴ θέση μας καὶ στὸ δεύτερο· «εἰ δὲ ἰσχυρόν ἐστι, δεῖ τὸ ἰσχυρόν φυλάττειν ὕστερον». Μὲ τὴ γνώμη τοῦ Βησσαρίωνος ἔσπευσαν (ὅπως γράφει κι' ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος) νὰ συνταχθοῦν ὁ Γεώργιος Σχολάριος καὶ ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης. Ὁ αὐτοκράτωρ, ὅμως, ἤθελε νὰ βρεῖ καὶ κάποιαν εὐκαιρίαν νὰ μαλακώσει τὰ πράγματα καὶ νὰ κολακεύσει κάπως καὶ τὸν Ἐφέσου Μάρκο τὸν Εὐγενικό. Ὁ Βησσαρίων ἀναγκάσθηκε νὰ ὑποχωρήσει, ἀλλὰ φρόντισε ταυτόχρονα ν' ἀποτρέψει τὸν Μάρκο ἀπὸ τὴ χρησιμοποίησιν — στὸ θέμα τῆς ἀρχῆς — ἐπιχειρημάτων ποῦ θ' ἀποκάλυπταν τὴν ἀμάθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους. Ἔτσι, τοῦλάχιστον, μᾶς ἔλεγε ὁ ἴδιος, καὶ τὸγραψε αὐτὸ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἐπιστολῆς ποῦ μνημονεύω παραπάνω : «Ὅτε καὶ τι γελοῖον ἅπαν ἂν ἐπεπόνθει τὸ γένος διὰ τοῦ καλοῦ Ἐφέσου, ἂν μὴ αὐτὸς αἰσθόμενος ἐνεπόδισα. Σὺν τούτοις γὰρ τοῖς ἀπὸ τῶν ὄρων» (δηλαδὴ τῶν ὄρων ποῦ ἐθέσπισαν οἱ πατέρες στὶς πρῶτες οἰκουμηνικὰς συνόδους) «καὶ ρητόν τι τοῦ Ἀποστόλου κομίσει ἡβούλετο, πρὸς Γαλάτας λέγοντος, Ἐἴ τις ἡμᾶς εὐαγγελίσειται ἄλλο παρ' ὃ παρελάβετε ἀνάθεμα ἔστω· καὶ τοῦ ἁγίου Διονυσίου καθόλου τοιγαροῦν λέγοντος, Οὐ τολμητέον εἰπεῖν, οὔτε μὴν ἐννοῆσαι, παρὰ τὰ θειωδῶς ἡμῖν ἐκ τῶν ἱερῶν λογίων ἐκπεφασμένα'. Ἡβούλετο οὖν» (ὁ Ἐφέσου Μάρκος) «καὶ ταῦτα ὡς παραστατικά τοῦ μηδ' αὐτὴν προσθεῖναι δεῖν τὴν ἀλήθειαν, εἰς μέσον παραγαγεῖν. Τοῦτο δ' ὅσον ἂν ἡμῖν προὔξενησε τὸν κατάγγελων, καὶ ὡς ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς διαλέξεως τὴν ἥτταν ἀπενευκάμεθα ἂν, μάθοις ἂν ὧδε. Ἡμεῖς ἐν τῇ τρίτῃ συνόδῳ τῇ κατ' Ἐφeson συγκροτηθείσῃ ἰσχυριζόμεθα, λέγοντες ἐκείνην πρώτην τοῦτο ποιῆσαι τὸ κώλυμα τὸ προσθεῖναι ἀπαγορεύσασαν... Ἐπεὶ γὰρ ὁ θεῖος Ἀπόστολος καὶ ὁ ἅγιος Διονύσιος πολλῶν καὶ πρὸ τῆς β' καὶ τῆς πρώτης συνόδου ἐγένοντο, τὰ ρητὰ ταῦτα ἢ τὸ ψευδῆ διδάσκειν κωλύουσι, καὶ ἐναντία τῇ πίστει, ἢ ὅλως τ' ἀληθῆ· ἀλλ' εἰ μὲν καὶ τ' ἀληθῆ, ὑπὸ ἀνάθεμα μὲν οἱ τῆς β' συνόδου Πατέρες τοσαύταις προσθέσεσι τε καὶ ἀφαιρέσεσι τὸ τῆς πρώτης Σύμβολον ἐνηλλαχότες· ὑπὸ ἀνάθεμα δὲ οἱ τῆς πρώτης, τὸ τῶν πρὸ αὐτῆς Σύμβολον ἐν πλείστοις μεταποιήσαντες... Ἐγὼ δέ, ταῦτα ἰδὼν, τούτους τε τοὺς λόγους αὐτῶν» (τῶ Ἐφέσου) «ἀνακαλύψας, μόλις αὐτὸν ἔπεισα, καὶ ἄλλους εἰς τὴν πειθῶν προσλαβόμενος συνεργούς, ὥστε ταῦτα ἀφεῖναι, ἃ καὶ πεισθεῖς οὐ παρήγαγεν».

Στὴν ἴδια, ἂν δὲν κάνω λάθος, σύσκεψη, ζήτησε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, ἀφοῦ ὅλοι πιά εἶχαν πεῖ τὴ γνώμη τους, νὰ πεί κι' ὁ δεσπότης Δημήτριος, ὁ ἀδελφός του, τὴ δική του γνώμη. Καὶ τὸν

ρώτησε : «καὶ σὺ ἀδελφούτζικε τί σοι δοκεῖ περὶ τούτου; Ἐφη δὲ ὁ δεσπότης, ἐγὼ οὐκ οἶδα λέγειν περὶ τῶν τοιούτων, τί γὰρ ἂν εἴπω εἰς ὃ οὐκ ἐπίσταμαι. Ὅμως ἐπειδὴ ὀρίζεις ἵνα εἴπω τι, φαίνεται μοι κάλλιον εἶναι, τὸ ταῖς τῶν πλειόνων ἔπεσθαι γνώμας». Ἡ ἀπάντησις αὐτῆ τοῦ δεσπότητος Δημητρίου δείχνει καὶ τὴ συγκρατημένη ἀγανάκτησίν του γιὰ τὸ αὐτοκράτωρ σπάνια τὸν συμβουλευόταν, ἀλλὰ καὶ τὴν πονηρίαν του. Βλέποντας ὁ Δημήτριος ὅτι, στὴν εἰδικὴ αὐτῆ περίπτωση, οἱ περισσότεροι ἀπ' ὅσους εἶχαν κληθεῖ στὴ σύσκεψη εἶχαν ταχθεῖ μὲ τὴ γνώμη τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ἤθελε νὰ δείξει ὅτι εἶναι ἀμερόληπτος (ἐνῶ, στ' ἀλήθειαν, ἦταν φανατικὸς ἀνθενωτικὸς) κι' ὅτι σεβόταν τὴν πλειοψηφίαν. Ὅπως θὰ διηγηθῶ — ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς — παρακάτω, στὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ σύσκεψη ποὺ ἐγίνε ἀργότερα στὴ Φλωρεντία, ὁ Δημήτριος ξέχασε ἢ ἔκανε πῶς ξέχασε ὅτι πρέπει νὰ ναι σεβαστὴ ἡ γνώμη τῆς πλειοψηφίας, καὶ στὴν ἐπίμονη πρόκληση τοῦ αὐτοκράτορος νὰ πεῖ τὴ γνώμη του ἀπάντησε σφίγγοντας τὰ χεῖλη του καὶ σιωπῶντας.

19

Οἱ ἀνθενωτικοὶ ἤξεραν ὅτι ἡ θέση ποὺ πῆρε ὁ αὐτοκράτωρ στὸ παραπάνω εἰδικὸ πρόβλημα τῆς σειρᾶς τῶν συζητήσεων μὲ τοὺς Λατίνους δὲν ἦταν παρὰ μόνον ἓνα τέχνασμα — ἢ ἓνας εὐγενικὸς τρόπος — γιὰ νὰ μειώσῃ τὴν ἀντίδρασή τους πρὸς τὴν ἔνωσιν. Ἦξεραν, δηλαδὴ, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ φθάσῃ ὅπως - ὅπως στὴν ἔνωσιν, μολονότι ἔπρεπε νὰ εἶχε διαπιστώσῃ, ὅταν τοὺς πρώτους μῆνες τῆς διαμονῆς μας στὴ Φερράρα εἶχε φθάσῃ ἢ φοβερὴ (εὐτυχῶς, ὅμως, ἀβάσιμη) εἶδησις ὅτι ὁ ἀμυρᾶς Μουράτ προετοιμαζόταν νὰ χτυπήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτι ὁ Πάπας, ὁ δόγης τῆς Βενετίας, καὶ οἱ ἄλλοι Δυτικοὶ ἡγεμόνες δὲν εἶχαν καμμιά διάθεσιν ἢ δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ στείλουν δυνάμεις γιὰ νὰ βοηθήσουν τὴ Βασιλεύουσα. Οἱ ἀνθενωτικοὶ εἶχαν πεισθεῖ ὅτι, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ἢ ἀχαρακτήριστη στάση τῶν πιὸ πολλῶν μητροπολιτῶν ποὺ προτιμοῦσαν νὰ μὴν ἔχουν δική τους γνώμη καὶ νὰ ναι εὐχάριστοι στὸν αὐτοκράτορα, ἡ ὑπόθεσις ἦταν χαμένη. Ἐτσι, ὁ Πλήθων ἄρχισε συχνά, σὲ κύκλους εὐρύτερους, νὰ κατακρίνει τὸν αὐτοκράτορα. Θυμᾶμαι τὰ λόγια (τᾶβαλε κι' ὁ Σὺλβεστρος Συρόπουλος στ' ἀπομνημονεύματά του) ποὺ μᾶς εἶπε, ὅταν οἱ Δυτικοὶ πρόβαλαν τὴν ἀξίωσιν νὰ ἰσχύσῃ στὶς συνεδριάσεις τῆς συνόδου, προκειμένου νὰ ληφθοῦν ἀποφάσεις, ἢ ἀρχὴ τῆς πλειοψηφίας. Ὁ Πλήθων σηκώθηκε ὀργισμένος καὶ μᾶς εἶπε :

«Ἐγὼ πρὸ δύο καὶ δέκα χρόνων εἶπον περὶ τούτου τῷ βασι-

λεί. Ὄταν γὰρ ἐπιδηδήμηκε τῇ Πελοποννήσῳ ὁ βασιλεὺς, ἐν μιᾷ τῶν αὐτοῦ ὁμιλιῶν προέτεινε ὅτι ἡμεῖς διὰ τὸ σχίσμα τῆς ἐκκλησίας ἐστείλαμεν πρέσβεις εἰς τὸν πάπαν, καὶ πρόκειται ἵνα καὶ ἡμεῖς ἀπέλθωμεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ ποιήσωμεν σύνοδον οἰκουμένην. Εἶπε οὖν, καὶ αὐτὸς ἔφη πρὸς ἐμέ, τί σοὶ δοκεῖ περὶ τούτου;... Ἀνέφερον οὖν ὅτι τὸ μὲν ἀπελθεῖν ὑμᾶς εἰς τὴν Ἰταλίαν οὐδ' ὅλως ἡγοῦμαι καλόν, οὐδὲ προβήσεται ὡς νομίζω ἐπὶ ἡμέτερον συμφέρον τι... Εἰ ἀπέλθετε ἐκεῖσε, ἀπελεύσεσθε πάντως ὀλίγοι πρὸς ἐκείνους πλείστους ὄντας. Εἰ οὖν ἀπλῶς καὶ ἀπερισκέπτως ἀπελθόντες ποιήσετε σύνοδον, ἐλκύσουσι πάντως ἐκεῖνοι τὸ τῶν πλειόνων τὴν ψῆφον ἰσχύειν. Καὶ λοιπὸν οὐκ ἀπελεύσεσθε εἰς σύνοδον ἀλλ' εἰς κατάκρισιν. Διὰ τοῦτο χρή πρότερον ζητηθῆναι καὶ στερηθῆναι τὸ μὴ τῶν πλειόνων τὴν ψῆφον ἰσχύειν, ἀλλὰ τὸ ἐν μέρος ἐπίσης ἰσχύειν ὡς θάτερον, κἂν τὸ μὲν πλείστον τὸ δ' ἐλάχιστόν ἐστι... Ἐνόμιζον οὖν... ὅτι ἐπράχθη τοῦτο πρὸ τοῦ ἐξελθεῖν ἡμᾶς ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως».

Νομίζω ὅτι, ἂν ὁ αὐτοκράτωρ προτίμησε νὰ μένει ἔξω ἀπὸ τῆ Φερράρα, αὐτὸ τὸ κάμε ὄχι μόνο γιατί τοῦ ἄρεσαν τὰ κυνήγια, ἀλλὰ καὶ γιατί ἤθελε ν' ἀποφύγει τὶς γκρίνιες καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθενωτικῶν. Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος πού, ὅπως ὁ Πλήθων καὶ ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός, εἶχε ἀρχίσει νὰ κατακρίνει κ' αὐτὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἔλεγε ὅτι ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν ἐνδιαφερόταν πραγματικὰ γιὰ τὰ μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα καὶ γιὰ τὶς παραδόσεις μας καὶ ὅτι, ἀποβλέποντας στὴν ἔνωση ὅπως - ὅπως, ἔμενε στὸ μοναστήρι γιὰ νὰ καλοπερνᾷ. Μὲ μεγάλη κακία μιλοῦσε ὁ Συρόπουλος γιὰ τὴν παρατεταμένη παραμονὴ τοῦ αὐτοκράτορος στὸ μοναστήρι, κ' ἔφθασε μάλιστα ὡς τὸ σημεῖο νὰ μᾶς διαβάσει μιὰ μέρα τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τ' ἀπομνημονεύματά του :

«Ὁ δὲ βασιλεὺς ἔτι ἦν ἐν τῷ ἐκτὸς τῆς Φεραρίας μοναστηρίῳ... Ἐμηνύθη τοίνυν ὁ βασιλεὺς παρὰ τοῦ Μαρκέση, ἵνα ἐξέλθῃ ἐκεῖθεν, ὅτι ἐλυποῦντο οἱ γεωργοὶ ὀρῶντες τὰ γήδια αὐτῶν καταπατούμενα, καὶ φθειρόμενα ὑπὸ τῶν τὰ κυνηγῆσια διωκόντων, καὶ κατεβόων εἰς τὸν Μαρκέσην. Πρὸ τούτου προσεκαλεῖτο καὶ παρὰ τε τοῦ Πάπα καὶ τοῦ Πατριάρχου ἐλθεῖν καὶ εὐρίσκεσθαι εἰς τὸ παλάτιον, ἵνα ἐπιμελέστερον γίνωνται τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ αἱ διαλέξεις. Ὁ δὲ οὔτε τῇ ταλαιπωρίᾳ τῶν οἰκείων ἐκάμπτετο, οὔτε τοῖς ὀνειδέσι τῶν ἄλλων ἐδυσωπεῖτο, οὔτε τοῖς μηνύμασι τοῦ Μαρκέση ἐνεδίδου, οὔτε τοῖς τοῦ Πάπα ἢ τοῦ Πατριάρχου λόγοις ἐπέειθετο». Στὸ παλάτι τῆς Φερράρας δὲ γύρισε ὁ αὐτοκράτωρ παρὰ μόνο λίγον καιρὸ πρὶν ξεκινήσουμε γιὰ τὴ Φλωρεντία.

Στις 8 Ὀκτωβρίου ἔγινε ἡ πρώτη πραγματικὴ συνεδρίαση τῆς οἰκουμενικῆς συνόδου. Κι' ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1438 ἔγιναν, ἂν θυμᾶμαι καλά, ἄλλες δώδεκα ἢ δεκατρεῖς συνεδριάσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ συνεδριάσεις ἔγιναν στὸ παρεκκλήσιο τοῦ παλατιοῦ ὅπου κατοικοῦσε ὁ Πάπας. Ἡ διάταξη τῶν θρόνων καὶ τῶν ἐδρῶν ἦταν ἡ ἴδια πού εἶχε ἰσχύσει καὶ στὸν καθεδρικό ναό, ὅταν ἔγινε, στὶς 9 Ἀπριλίου, ἡ πανηγυρικὴ ἑναρξη καὶ δοξολογία.

Στὴν πρώτη συνεδρίαση, ὕστερ' ἀπὸ τὴν προσευχὴ καὶ ἀπὸ μιὰ σύντομη προσλαλιὰ τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κολοσσῶν καὶ Ρόδου Ἀνδρέου (πού ἦταν ἀποστάτης τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας), μίλησε ὁ Νικαίας Βησσαρίων. Ἡ φωνὴ καὶ τὸ πνεῦμα του ἐκυριάρχησαν.

Ἡ ὁμιλία τοῦ Βησσαρίωνος, πού ἓνα τμῆμα τῆς εἶχε τὴ μορφή προσευχῆς, εἶχε ἀναγκαστικὰ πολλὰ σχήματα ρητορικοῦ λόγου πού τ' ἀπαιτοῦσε ἡ περίστασις, ἀλλὰ δὲν ἐκούρασε διόλου οὔτε τοὺς Ἕλληνες ἢ τοὺς Ἑλληνομαθεῖς Λατίνους ὅσο μιλοῦσε ὁ ἴδιος, οὔτε ὅσους δὲν ἤξεραν Ἑλληνικὰ ὅταν ὁ δαιμόνιος μεταγλωττιστὴς Νικόλαος Σεκουνδίνος (πού εἶχε ταξιδέψει μαζί μας) ἔκανε, μὲ καταπληκτικὴ ἱκανότητα, τὴ μετάφραση. Ὁ πρῶτος αὐτὸς λόγος τοῦ Βησσαρίωνος εἶχε γενικώτερο πολιτικὸ περιεχόμενο. Σκοπὸς τοῦ Βησσαρίωνος, τὴν ἡμέρα ἐκείνη, δὲν ἦταν νὰ μπεῖ σὲ δογματικὰ θέματα, ἀλλὰ νὰ δημιουργήσῃ τὴν κατάλληλη ἀτμόσφαιρα γιὰ νὰ προχωρήσουν οἱ συζητήσεις εἰρηνικά. Μερικὲς διατυπώσεις του — μοῦ ἔδωσε ὁ ἴδιος ἓνα ἀντίγραφο τοῦ λόγου του — εἶναι ἠθικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ὠραιότατες. Ἀφοῦ εἶπε τὶς πρῶτες φράσεις, τονίζοντας ὅτι «ἐν μέσῳ ἡμῶν» εἶναι ὁ Θεὸς «οὐ παρόντος οὐδὲν ὅλως ἀνέλπιστον», προχώρησε στὴν καλὴ διαπίστωση ὅτι «τὰ τῆς Ἐκκλησίας μέλη ἀπ' ἀλλήλων διερρώγοτα μηδ' ἀνέχεσθαι συνελθεῖν, ἀλλὰ καὶ πρὸς μόνην ἴσως τὴν ἀκοὴν δυσχεραίνειν, καὶ μένειν τὸ οἰκεῖον ἀγαπῶντα κακὸν» ἀποφάσισαν — κι' αὐτὸ εἶναι τὸ ἥμισυ τοῦ παντός καὶ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ θεία δύναμη — νὰ συγκεντρωθοῦν ἐπιτέλους στὸν ἴδιο τόπο καὶ νὰ μελετήσουν τὴν ἑνωσι. «Δὴ πρὸς μὲν ἑνωσιν σπεύδει τὰ διεστῶτα, τὰ δὲ διερρώγημένα πρὸς σύνδεσμον...». Καὶ δὲ ζητοῦν τὰ δυὸ μέρη νὰ νικήσουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο· «εἴη γὰρ ἂν οὐ μαθητῶν τοῦτο Χριστοῦ καὶ σωφρόνων ἀνδρῶν, ἀλλὰ τινῶν ἐριστικῶν καὶ πάντα σφίσιν αὐτοῖς χαριζομένων καὶ ταῖς ἰδίαις ὀρέξεσι τὴν δ' ἀλήθειαν ἀνευρεῖν προθυμοποιούμενοι μόνον, καὶ μετὰ μὲν ταύτης ἀγαπῶντες καὶ τὸ νικᾶσθαι, ταύτης δὲ ἄνευ καὶ τὸ νικᾶν ἀπωθούμενοι».

Ἡ ἀτμόσφαιρα : πού ἐδημιούργησε ὁ Βησσαρίων, ἐκτελώντας χωρὶς ἄλλο καὶ ὁδηγίαι τοῦ αὐτοκράτορος, δὲ διατηρήθηκε στὶς ἐπόμενες συνεδριάσεις. Ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ἐγέρθηκε ὁ Ἐφέσου Μάρκος ὁ Εὐγενικός γιὰ νὰ ἐξετάσει τὸ θέμα τῆς ἀρχῆς, δηλαδὴ ἂν εἶχε ἢ δὲν εἶχε ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία τὸ δικαίωμα, μετὰ τὴν οἰκουμενικὴ σύνοδο τῆς Ἐφέσου, νὰ προσθέσει καὶ τὴν παραμικρὴ λέξη στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ὁ τόνος ἄλλαξε κ' ἐγινε ἐριστικός. Ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν περίληψη τοῦ πρώτου λόγου τοῦ Μάρκου, ὅπως τὴν ἔχει συνθέσει στ' ἀπομνημονεύματά του ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος, βγαίνει καθαρὰ ὅτι ὁ τόνος τοῦ Μάρκου ἦταν προκλητικός: «Εἶπεν οὖν ὁ Ἐφέσου πρῶτον μὲν ὅπως ἐστὶν ἀναγκαιότητα ἢ εἰρήνη ἦν κατέλιπεν ἡμῖν ὁ δεσπότης ἡμῶν ὁ Χριστὸς καὶ ἡ ἀγάπη. Δεύτερον ὅτι παρέβλεπεν ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία τὴν ἀγάπην, καὶ διελύθη καὶ ἡ εἰρήνη. Τρίτον ὅτι ἀνακαλουμένη νῦν ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία τὴν τότε καταλειφθεῖσαν ἀγάπην, ἐσπούδασεν ἵνα ἔλθωμεν ἐνταῦθα καὶ ἐξετάσωμεν τὰς μεταξὺ ἡμῶν διαφορὰς. Τέταρτον ὅτι ἀδύνατον ἐστὶν ἀνακαλέσασθαι τὴν εἰρήνην ἐὰν μὴ λυθῇ τὸ τοῦ σχίσματος αἴτιον. Καὶ πέμπτον ἵνα καὶ οἱ ὅροι τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἀναγνωσθῶσιν, ὡς ἂν φανῶμεν καὶ ἡμεῖς σύμφωνοι τοῖς ἐν ἐκείναις πατράσι, καὶ ἡ παροῦσα σύνοδος ἐκείναις ἀκόλουθος».

Στὸν Ἐφέσου Μάρκο, εἰδικώτερα σὲ ὅσα εἶπε σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀρχῆς (δηλαδὴ, ἂν ἐπιτρέπονται ἢ ὄχι προσθήκες στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως) ἀπάντησε ὁ Κολοσσῶν καὶ Ρόδου Ἄνδρέας. Τὴν ἀνταπάντηση τὴν ἔκαμε, μὲ τὸν ἀπαλότερο τρόπο, ὁ Βησσαρίων πού, ἂν καὶ δὲν πίστευε στὴν ἀνάγκη νὰ προταχθεῖ τὸ κάπως ἀχάριστο καὶ ἀνούσιο ζήτημα τῆς ἀρχῆς, ὑποστήριξε κι' αὐτὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ. Ὅπως ὁ Βησσαρίων ἀπὸ τὴ δική μας πλευρὰ, ἔτσι κι' ὁ καρδινάλιος Ἰουλιανὸς Τσεζαρίνι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Λατίνων προσπάθησε, ἀγορεύοντας, ν' ἀνεβάσει τὴ διαφωνία σ' ἓνα ὑψηλὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Στὰ ἐπιχειρήματά του ἀπαντοῦσε ὁ ἀνένδοτος Μάρκος ὁ Εὐγενικός, καὶ στὸ τέλος παρασύρθηκαν καὶ οἱ δυὸ σὲ ἄγονες μακρὲς συζητήσεις πού ἔκαμαν τὸν αὐτοκράτορα νὰ μετανοήσῃ πού εἶχε, διαφωνώντας μὲ τὸν Βησσαρίωνα καὶ μὲ τοὺς Γεώργιο Σχολάριο καὶ Γεώργιο Ἀμιρούτζη, συνταχθεῖ μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Μάρκου ὅτι ἔπρεπε, πρὶν ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς προσθήκης (δηλαδὴ τοῦ *filioque*), νὰ συζητηθεῖ τὸ θέμα τῆς ἀρχῆς. Τὸ θέμα τῆς ἀρχῆς μᾶς ἔκαμε νὰ χάσουμε δυὸ μῆνες. Κ' ἐφθάσαμε στὸ τέλος τοῦ σωτήριου ἔτους 1438 μὲ τὴν καρδιά μας κουρασμένη, μὲ τὸ πνεῦμα ἀνήσυχο, καὶ μὲ τὸ φόβο ὅτι δὲ θὰ γλυτώ-

ναμε από τὸ φοβερὸ λοιμὸ πού, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὶς Γερμανικὲς χῶρες, εἶχε ἐνσκήψει καὶ στὴ Φερράρα. Ὁ Θεός, ὡστόσο, βόηθησε κ' ἔτσι κανένας μας δὲν ἔπαθε τίποτε. Ἡ πίστη στὸν Θεὸ ἔκαμε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς δικούς μας — τὴν ὥρα πού οἱ περισσότεροὶ καρδιναλίοι καὶ Λατῖνοι ἐπίσκοποι τῶσκαγαν ἀπὸ τὴ Φερράρα — νὰ λένε ὅτι προτιμοῦν νὰ μείνουν «μεταξὺ τῶν θνησκόντων».

21

Εἴτε ὁ λοιμὸς, εἴτε ἡ κόπωση τοῦ ἡγεμόνος τῆς Φερράρας Νικολάου, εἴτε οἱ οικονομικὲς δυσχέρειες τοῦ Πάπα πού ἔκαναν τὸ ταμεῖο του ἀκόμα πιὸ ἀπρόθυμο νὰ ἐκπληρῶνει τὶς ὑποχρεώσεις πού εἶχε ἀναλάβει γιὰ τὴ συντήρησή μας, ἀνάγκασαν τὸν Πάπα καὶ τὸν αὐτοκράτορα Ἰωάννη ν' ἀποφασίσουν τὴ μετάθεση τῆς ἔδρας τῆς συνόδου ἀπὸ τὴ Φερράρα στὴ Φλωρεντία. Ἡ Φλωρεντία πού κορυφὴ καὶ ψυχὴ τῆς ἦταν τὴν ὥρα ἐκείνη ἕνας σπουδαῖος ἄνθρωπος, ὁ Κόζιμο τῶν Μεδίκων, προθυμοποιήθηκε νὰ στεγάσει ὅλους τοὺς συνοδικούς καὶ νὰ συμβάλει στὴ συντήρησή τους.

Ὅταν, στὶς ἀρχὲς Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1439, πληροφορηθήκαμε ὀριστικὰ τὴν ἀπόφαση γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς ἔδρας, κάμποσοι ἀπὸ τοὺς δικούς μας, προπάντων οἱ ἀνένδοτοι ἀνθενωτικοί, φοβήθηκαν ὅτι μὲ τὴ μετάθεση αὐτὴ στὰ ἐνδότερα τῆς Ἰταλίας ἀποβλέπει ὁ Πάπας νὰ μᾶς παγιδεύσει καὶ νὰ μᾶς ἔχει στὴν ἀπόλυτη διάκρισή του. Οἱ ψίθυροι κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἔγιναν ἐντονώτεροι. Ἀκόμα κι' ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ — αὐτὸς εἰδικώτερα γιὰ τὴν ἦταν ἄρρωστος κ' ἤθελε νὰ ἐπιστρέψει ὅσο μπορούσε γρηγορώτερα στὴν Κωνσταντινούπολη — δὲν ὑποχώρησε εὐκολὰ καὶ χωρὶς γκρίνιες στὴν ἀπόφαση μεταφορᾶς τῆς ἔδρας. Καὶ ὅταν ἐπιτέλους «ἔστερξεν... ἀπελθεῖν εἰς τὴν Φλωρεντίαν... εἶπε» (στὸν αὐτοκράτορα) «ὅτι ζητῶ ἐγώ, ὡς ἰδιὸν μου ζήτημα τὸν Πάπαν, ἵνα εἰ καὶ πάντες ἐκεῖθεν ἄψονται τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπανόδου, ἀλλ' ἐγὼ οὐχ' οὕτω ποιήσω, καὶ θέλω, ἵνα με ἐπανασώσῃ ὁ Πάπας εἰς τὴν Βενετίαν». Ὁ αὐτοκράτωρ, ἀπαντώντας, εἶπε: «ὅτι ζητεῖ τοῦτο ὁ Πατριάρχης, καὶ ἴσως ἔσται τὸ θέλημα αὐτοῦ. Πλὴν νὰ ἔχω τὴν εὐχὴν αὐτοῦ, περισσὸν ἔστιν ὁ ζητεῖ. Ἐκεῖθεν γὰρ ἀπελευσόμεθα μετὰ πάσης εὐκολίας. Ἐστέρχθη οὖν καὶ ἐκυρώθη ἡ εἰς τὴν Φλωρεντίαν μετάβασις». Ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος ὑποστήριζε μὲ πείσμα ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ, βεβαιώνοντας τὸν πατριάρχη ὅτι θὰ τὸν βοηθοῦσε ὁ Πάπας νὰ φύγει γιὰ τὴ Βενετία ὅποτε θὰ θελε ὁ ἴδιος, ἔδινε μιὰ βεβαίωση πού δὲν ἦταν εἰλικρινῆς. Καὶ πρόσθετε ὁ Συρόπουλος ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ φρόντισε μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ ὅτι, ἐνῶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι εἶχαμε παραδοθεῖ στὴν τύχη καὶ στὴν καλὴ ἢ κακὴ διάθεση τῶν Λατίνων, ὁ αὐτοκράτωρ ἔστελνε

τὸν Ἰωάννη Δισύπατο στὴ Φλωρεντία γιὰ νὰ συνεννοηθεῖ προκαταβολικὰ μὲ τοὺς ἐκεῖ ἄρχοντες «καὶ ποιήσωσιν αὐτῶ σαλβοκοντοῦκτο, ὡς ἂν ἀπέλθῃ μεθ' ἡμῶν ἐν τῇ Φλωρεντία, καὶ πάλιν ἐξέλθῃ ἐκεῖθεν ὅταν θέλῃ ἀκωλύτως. Ὁ καὶ ἐποίησαν, μὴ τινος ἡμῶν εἰδότης».

Δὲν ξέρω ἂν εἶχε δίκιο ὁ Σύλβεστρος Συρόπουλος μιλώντας ἔτσι. Ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων λέει ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ φρόντισε ὡς τὴν τελευταία στιγμή γιὰ ὅλους, καὶ ὅτι ἀντιτάχθηκε στὸν Πάπα ὅταν ὁ τελευταῖος θέλησε νὰ κρατήσῃ καὶ νὰ δικάσῃ τὸν Ἐφέσου Μάρκο τὸν Εὐγενικό. Μπορεῖ νὰ θύμωνε κάπου - κάπου (τὴν ὀργή του αὐτὴ τὴ συμμεριζόταν, ἄλλωστε, κι' ὁ πατριάρχης) μὲ ὅσους μητροπολίτες τῶσκαγαν κρυφὰ κ' ἔφευγαν γιὰ τὴ Βενετία· μπορεῖ ν' ἀπειλοῦσε ὅτι θὰ τοὺς τιμωροῦσε αὐστηρὰ· ὡστόσο, στὴν πραγματικότητα, δὲν τιμώρησε κανέναν, καὶ φρόντισε γιὰ ὅλους. Ἀκόμα κι' ἀπέναντι τοῦ δύστροπου ἀδελφοῦ του ἔδειξε ὑπομονὴ καὶ καλωσύνη. «Ὁ γὰρ δεσπότης μὴ φέρων τὴν παρά τοῦ βασιλέως περιφρόνησιν, ὡς ὅτε μετὰ τοῦ πατριάρχου βουλευομένου τοῦ βασιλέως ἴστατο αὐτὸς ἔξω ἔφιππος..., ἀπεδήμησεν εἰς τὴν Βενετίαν, καὶ διαμηνυόμενος οὐκ ἤθελεν ἐπανελθεῖν. Ὁ καὶ εἰς λογισμοὺς εἰσῆξε τὸν βασιλέα. Διὸ καὶ τῶ πατριάρχῃ συνέργῳ χρησάμενος ὁ βασιλεύς, καὶ ὀρκωμοτικὸν στείλας, μόλις κατέπεισεν αὐτὸν ὑποστρέψαι». Τὸ ὅτι δέχθηκε ὁ αὐτοκράτωρ νὰ δώσει στὸν δεσπότη Δημήτριο ἐγγύηση συνυφασμένη μὲ ὄρκο, αὐτὸ δείχνει καθαρὰ τὴν καλὴ του διάθεση καὶ τὴν κατανόηση ποὺ ἔδειχνε σὲ ὅλα κι' ἀπέναντι ὅλων.

22

Στις 12 Ἰανουαρίου τοῦ 1439 διαβάστηκε ἐπίσημα, στὸν καθεδρικό ναὸ τῆς Φερράρας, τὸ διάταγμα τοῦ Πάπα πού πρόσταζε τὴ μεταφορὰ τῆς ἔδρας τῆς συνόδου «διὰ τὴν αἰτίαν τοῦ θανατικοῦ». Πρῶτος ἔφυγε γιὰ τὴ Φλωρεντία ὁ ἴδιος ὁ Πάπας Ἐμεῖς ἐμείναμε ὀλόκληρο τὸν Ἰανουάριο στὴ Φερράρα. Τὴν τελευταία στιγμή ἔπρεπε, ἄλλωστε, νὰ διακανονισθεῖ κ' ἓνα ζήτημα πού ὁ πατριάρχης θεωροῦσε πολὺ σοβαρό. Τὸν εἶχε πειράξει πολὺ ὅτι στὴ Φερράρα εἶχε μπεῖ πρῶτος ὁ αὐτοκράτωρ. Τώρα πῆρε τὴν ἀπόφαση – μαζί μὲ τὴν ἀρρώστια του προόδευε κ' ἡ γκρίνια του – νὰ μὴ δεχθεῖ νὰ μπεῖ στὴ Φλωρεντία μετὰ τὸν αὐτοκράτορα. Στυλώνοντας τὰ πόδια του ἔλεγε «ὅτι ἡ ἐκκλησία ὀφείλει προηγεῖσθαι πανταχοῦ· καὶ αὐτῇ ἀνήκουσι τὰ πρωτεῖα». Ὁ αὐτοκράτωρ ὑποχώρησε στὴν ἀξίωση αὐτῆ. Ἦξερε ὅτι οὐσιαστικὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρότερος, κ' ἔτσι παραχώρησε εὐκόλα τὸ προβάδισμα στὸν ἀσθενέστερο.

Ἐκ τῆς Φερράρας ξεκίνησα, ἀκολουθώντας τὸν πατριάρχη. Ἐπειδὴ ταξιδέψαμε κάμποσες ὥρες μὲ τὸ ποταμόπλοιο, καβαλλικέψαμε ἄλογα καὶ πήραμε κατεύθυνση πρὸς τὸ Νότο. Ὄταν φθάσαμε μπροστὰ στὴ Φλωρεντία, ὁ πατριάρχης εἶχε πολὺ ἐξαντληθεῖ. «Ἐμεινεν οὖν ὁ πατριάρχης ἐν Μοναστηρίῳ παρὰ τὴν πύλην ὄντι τῆς Φλωρεντίας ἐκτός, ἡμέρας δ' κόπῳ τε καὶ νόσῳ τετραχωμένος. Εἶτα ἐλθόντες οἱ ἄρχοντες τῆς Φλωρεντίας εἰσήξαν καὶ προέπεμψαν αὐτὸν μετὰ τιμῆς καὶ ἤχου σαλπίγγων μέχρι τῆς ἐτοιμασθείσης αὐτῷ οἰκίας, κωδωνιζομένων καὶ πάντων τῶν ἑορτασίμων κωδῶνων μέχρι τῆς εἰς τὴν οἰκίαν ἀφίξεως». Ἡ «οἰκία» αὕτη ἦταν τὸ μέγαρο Φερραντίνι. «Εἶτα ἦλθεν ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰδ' τοῦ Φεβρουαρίου. Καὶ ἔμεινε καὶ αὐτὸς εἰς τὸ δηλωθὲν Μοναστήριον. Καὶ τῆς 15' ἦτις ἦν κυριακὴ τῆς τυροφάγου, ἠτοιμάσθησαν οἱ ἄρχοντες τῆς Φλωρεντίας, καὶ περὶ β' ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἀπῆλθον εἰσάξει τὸν βασιλέα καὶ διασῶσαι εἰς τὸ εὐτρεπισθὲν αὐτῷ παλάτιον. Συνέδραμον δὲ καὶ πάντες ἄνδρες τε καὶ γυναῖκες πρὸς τε ὑπαντὴν καὶ θεωρίαν καὶ τέρψιν... Καὶ πανταχόθεν φαιδρὰ συγκεκρότηται ἑορτὴ ἐπὶ τῆς εἰσόδῳ τοῦ βασιλέως... Καὶ ἄρξαμένου τοῦ βασιλέως τῆς πρὸς τὴν Φλωρεντιανὴν ὁδοῦ, ἤρξατο ψεκάζειν καὶ ἐπὶ πλέον προὔβαινε, καὶ εἰσερχομένου τοῦ βασιλέως τὴν πύλην τῆς πόλεως ῥαγδαῖος ὁ ὑετὸς ἐρράγη, ὥστε τοὺς παρατυχόντας δρομαίους καταφεύγειν ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ κρύπτεσθαι. Διήρχετο δὲ ὁ βασιλεὺς τὴν πόλιν οὕτω καταβρεχόμενος ἔχων ἑκατέρωθεν δύο Καρδινάλιους συνοδοιποροῦντας... Οὔτε τοίνυν οἱ τῶν κωδῶνων ἤχοι, οὔθ' αἱ τῶν σαλπίγγων ὠδαὶ τέρψιν τινὰ τοῖς παριούσιν ἢ τοῖς θεωμένοις ἐποίουν, ἀλλὰ ζοφερὰ καὶ ἀνεόρτος ἡ τοῦ βασιλέως ἐπεισόδιος ἑορτὴ γεγένηται, τῆς ἀμέτρου ἐπομβρίας διαλυσάσης πρὸ ὥρας ἅπαντα τὸν συναθροισθέντα φιλέορτον σύλλογον». Ἡ ἀτυχία αὕτη χαρακτηρίσθηκε ἀπὸ τὸν Συρόπουλο καὶ ὅλους τοὺς φανατικούς ἀνθενωτικούς ὡς σημάδι κακῆ. Τὸ παλάτι ὅπου ἐγκαταστάθηκε ὁ αὐτοκράτωρ ἦταν τὸ θαυμάσιον παλάτι τῶν τραπεζιτῶν Περούτσι. Ὁ περίφημος ἐμπορικὸς οἶκος τῶν Περούτσι εἶχε, ἑκατὸ χρόνια πρὶν, δανείσει μεγάλα ποσὰ στὸν βασιλέα τῆς Ἀγγλίας Ἐδουάρδο τὸν τρίτον πού δὲν ἦταν, ὅπως ἀποδείχθηκε, διόλου ἀξιόχρεως· ἔτσι, μαζί μὲ τὸν οἶκον τῶν τραπεζιτῶν Μπάρντι πού ἦταν κι' αὐτὸς ὡς τότε πανίσχυρος, ἀναγκάσθηκε ὁ οἶκος τῶν Περούτσι νὰ σταματήσει, στὸ ἔτος 1345, τὶς πληρωμῆς του, συμπαράσφροντας στὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ πλῆθος Φλωρεντίνων. Οἱ οἰκογένειαι Περούτσι καὶ Μπάρντι εἶχαν καὶ δυὸ παρεκκλήσια πού ἦταν τὸ ἓνα πλάϊ στὸ ἄλλο. Στὰ ὠραῖα αὐτὰ παρεκκλήσια ἀντίκρυσσεν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ μου ἔργα τοῦ ὀνομαστοῦ

ζωγράφου Τζιόττο, τις τοιχογραφίες όπου περιγράφονται σκηνές από τή ζωή του Βαπτιστού Ἰωάννου, τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καί τοῦ Ἀγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης. Μολονότι οἱ τοιχογραφίες αὐτές τοῦ Τζιόττο μοῦ θύμισαν πολύ τις ἀγαπημένες μου τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, ἔνιωσα ἀμέσως ὅτι προχωροῦν καί κάπου ἄλλοῦ, σέ κάτι νέο καί ἀγνωστο. Ἡ διαπίστωση αὐτή μ' ἔκαμε στήν ἀρχή νά δυστροπήσω. Ἄν εἶχα γεννηθεῖ στήν Κωνσταντινούπολη, θά εἶχα ἀντιδράσει μέ τόν ἴδιο τρόπο, ὅταν θ' ἀντίκρυζα τά μωσαϊκά τοῦ Δαφνιοῦ ἢ τις τοιχογραφίες τοῦ Μυστρά. Ὅπως ἀποτελοῦν τά ἔργα αὐτά ἕνα βῆμα πού ξεφεύγει ἀπό τήν παλαιά ἀγιογραφική παράδοση, ἕνα βῆμα πού μ' αὐτό κινήθηκε ξαφνικά ἡ παλαιότερη ἀκίνητη ζωγραφική τέχνη, ἔτσι καί τά ἔργα τοῦ Τζιόττο μοῦ φάνηκαν, μ' ὅλη τή συγκρατημένη στάση καί τήν ὑποβλητική ἀταραξία τους, σάν ἕνα νέο βῆμα πού πάει ἀκόμα πιό πέρα. Μετά τὸ πρῶτο ξάφνιασμα καί τήν πρώτη ἀρνητική ἀντίδραση, ἄρχισα νά σκέπτομαι. Κί' ἄρχισα νά σκέπτομαι μέ τὸ μάτι μου καί μέ τὸ νοῦ μου. Ἡ ματιά μου ἔγινε σκέψη, κ' ἡ σκέψη μου ἔγινε ὄραση. Κί' ὅταν εἶδα ὅσα ἔφτιαξαν οἱ ζωγράφοι πού ἦρθαν ὕστερ' ἀπὸ τὸν Τζιόττο, εἶπα μέσα μου ὅτι, ἂν δέ σημαίνουν ὅλ' αὐτά ὅτι ἡ ζωγραφική χάλασε, πρέπει νά σημαίνουν ὅτι ἡ ζωγραφική ξαναγεννιέται. Ἡ ἀλήθεια πρέπει νά βρίσκεται — ἔτσι εἶπε ἡ ματιά μου πού ἔγινε σκέψη — ἢ στή μιάν ἄκρη ἢ στήν ἄλλη, δηλαδή ἢ στή φράση πού λέει ὅτι τά πάντα πιά χαλοῦν ἢ στήν ἀντίθετη πού λέει ὅτι τά πάντα ξαναγεννιοῦνται.

23

Ἡ Φλωρεντία ἀναστάτωσε τήν ψυχὴ μου σέ σημεῖο πού ἄρχισαν νά κλονίζονται τά βάρθρα της. Κ' ἐκεῖ πού ἔλεγα ὅτι κλονίζονται, ἄρχισα νά νιώθω ὅτι στερεώνονται ἀκόμα περισσότερο. Ἄπὸ παιδί εἶχα συνηθίσει νά ζῶ μεγάλες μέσα μου κρίσεις. Ἀλλά καί τις ξεπερνοῦσα τις κρίσεις αὐτές. Δέ θέλω διόλου νά πῶ ὅτι μέ τὸ νά τις ξεπερνᾶω ἔδειχνα δύναμη. Ἴσως ἦταν ἀδυναμία μου τὸ ὅτι δέν κατάφερα, μένοντας ἀκίνητος κάπου καί στάσιμος, νά νικηθῶ, νά ὑποκύψω, νά συντριβῶ. Μιά μεγάλη κρίση δέν τήν ξεπερνᾶει μόνον ὁ ἰσχυρός· τήν ξεπερνᾶει κι' ὁ χαρακτήρας πού εἶναι ἄστατος. Ὅταν βρῆκα καταφύγιο στό «κατὰ Καλλίμαχον καί Χρυσορρόην ἐρωτικὸν διήγημα», δέν ἔδειχνε ἡ φυγὴ αὐτὴ τῆς ψυχῆς μου καμμιά δύναμη. Κί' ὅταν, γιά νά ξεπεράσω μέσα μου μιὰ νέα μεγάλη (ἢ, ἴσως, μικρὴ) κρίση, πήδησα ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο στό ἄλλο, δηλαδή ἀπὸ τήν πολύλογη καί νερούλη ποίηση τοῦ ἐρωτικοῦ διηγήματος στήν πυκνὴ καί ὀλιγόλογη, στήν πιό λιτὴ